

L'horitzó islàmic medieval en el pla de Lleida: el *faḥs Maškīġan**

Jesús Brufal i Sucarrat

Universitat de Lleida

RESUM: El paisatge islàmic de Lleida està format per quatre elements claus: la ciutat, la frontera, l'ús de recursos naturals i les almúnies. En aquest estudi analitzaré els elements ambientals que van determinar la manera com àrees com el *faḥs Maškīġan*, identificat en fonts àrabs, eren poblades i desenvolupades. En aquest tipus d'assentament, les almúnies jugaven un paper clau a l'hora d'unir el paisatge rural, sobretot amb la ramaderia.

PARAULES CLAU: almúnies, ramaderia, ambient natural, Lleida islàmica.

ABSTRACT: The Lleida Islamic landscape is made up of four key elements: the city, the boundary, the usage of natural resources and the almunias. In this study I am going to analyse the environmental elements that determined how areas such as the *faḥs Maškīġan*, identified in Arab sources, were settled and developed. In this kind of settlement, almunias played a key role in uniting the rural landscape, mainly through livestock farming.

KEYWORDS: almunias, livestock farming, natural environment, Islamic Lleida.

INTRODUCCIÓ

Durant el període islàmic, a Lleida, la ramaderia incidí en la configuració del paisatge rural, especialment en les àrees que avui denominem de secà i

en àrees pantanoses on l'aigua es caracteritzava per contenir índex de sal. Aquesta activitat es desenvolupa en el centre del territori del districte islàmic de Lleida, principalment en la depressió geogràfica que les fonts islàmiques denominaven el *faḥs Maškīġan*.

Qui eren els ramaders? Com s'organitzava la ramaderia? Són qüestions a les quals, juntament amb altres, intentem donar-hi resposta des d'una perspectiva de l'arqueologia del paisatge. És precisament en l'estudi dels elements paisatgístics durant el període islàmic que l'almúnia pren un paper fonamental per entendre no únicament la ramaderia, sinó també la formació del paisatge islàmic, la societat i identitat islàmica i l'aprofitament social i econòmic dels recursos naturals.

2. CARACTERÍSTIQUES DEL MEDI FÍSIC DEL *FAḤS MAŠKĪĠAN*¹

El *faḥs Maškīġan* islàmic s'identifica amb gairebé la totalitat d'una enorme depressió geogràfica de baixa altitud, que oscil·la entre els 180 i 400 metres sobre el nivell del mar. Envoltada per serralades tot imitant un semicercle només resta oberta vers l'oest. Aquesta immensa plana pràcticament es descriu per la seva horitzontalitat, que només interrompen els turons característics i les petjades dels estancs naturals avui convertits en camps agrícoles després del procés de drenatge de les aigües. Precisament, el

* La present recerca s'ha realitzat en el transcurs del contracte com a investigador del Subprograma Juan de la Cierva del Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España (JCI-2011-09154), que s'ha desenvolupat en el Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals "Espai, Poder i Cultura" de la Universitat de Lleida (2014SGR-665). Ha rebut el suport científic dels projectes de recerca "Paisatge, arquitectura i identitat local en la vall de l'Ebre medieval: nous horitzons de registre, anàlisi arqueològic i valorització del patrimoni", reconegut pel Campus d'Excel·lència Internacional Iberus, i "Auctoritas. Iglésia, cultura y poder en la Edad Media (siglos XII-XV)" (HAR2012-31484), reconegut pel Ministerio de Economía y Competitividad.

Les dades presentades en el punt 2 s'han extret del document *Pla de Gestió i Pla Especial de Protecció del medi natural i del paisatge dels ENP de la Plana de Lleida. Volum I. Memòria descriptiva i Diagnosi* (setembre de 2010) [en línia]. <http://www.gencat.cat/mediamb/documents_geco/Espais_naturals/Pla_especial_Lleida/memoria_descriptiva.pdf>, p. 19-23.

¹ Actualment aquests dos rius s'han reconvertit en dos sistemes de drenatge dels regadius de la Plana de Lleida, deixant de funcionar com a vies naturals.

caràcter horitzontal de la plana, a més de la porositat dels seus sòls, ha incidit en el fenomen endorreic dels petits cursos fluvials que hi discorren, propiciant la formació d'estancs naturals en pràcticament tot el territori. Únicament el riu Segre aconsegueix mantenir la vall fluvial ben definida.

La gènesi de la depressió geogràfica es data durant el Terciari. Neix com un mar que recull sediments dipositats pels rius per posteriorment transformar-se en un immens estany interior. Per aquest motiu, en la seva base es concentraren sediments marins i, en cotes més elevades, es compactaren els lacustres separats entre si per una gruixuda capa de guixos i sals.

Les pressions orogèniques no afectaren la part central de la depressió i per aquest motiu els seus estrats conserven la primitiva horitzontalitat. Posteriorment, els rius pirenaics distribuïren sediments que avui són visibles en el nivell superior de l'estratigrafia geològica en forma de graves. Així doncs, els materials es dipositaren en zones concèntriques: en el centre roques calcàries, sals i guixos, i en la perifèria materials detrítics com els conglomerats.

Les crisis climàtiques del Quaternari determinaren la fisiografia de les terres que s'estenen al sud del pre Pirineu. La cubeta sedimentària de l'Ebre, configurada per estrats horitzontals, progressivament es retallà per la força dels rius Segre, Noguera Ribagorçana, Set, Femosa, Sió, Ondara i Corb.

Probablement des de fa 5.000 anys que el clima predominant a la depressió geogràfica que estudiem sigui el mediterrani continental subàrid. Sota aquestes condicions, la majoria dels rius esmentats romanen secs durant bona part de l'any. En l'actualitat, les valls d'aquests cursos d'aigua i altres de secundaris presenten vessants rectilínies i de fons pla cobert d'al·luvions, o bé vessants curvilínies que generen un perfil transversal de la vall en bressol com a resultat de la convergència del glació.

Cal ressaltar la uniformitat del relleu de la depressió geogràfica, determinada per l'existència d'un extens estrat de graves i llims. El seu origen s'atribueix als rius Ondara i Corb, que durant el Quaternari inicial dipositaren importants quantitats de sediments al·luvials.²

La salinitat és un altre element de tipus natural que cal tenir en compte en la configuració del paisatge en àrees concretes, ja sigui per la seva influència en la vegetació com en els usos agropecuaris dels sòls. Aquest territori que estudiem, per la seva ubicació en la vall de l'Ebre, té com a materials subjacents calcilutites amb alts continguts de sals solubles. Això condiona que les aigües que afloren en la superfície i que s'acumulen en els fons de vall i en petites depressions continguin altes quantitats de sals.³ Aquesta característica hidrològica condiona l'ús de l'aigua per activitats agropecuàries, principalment l'agrària.

Reprenem breument el clima per destacar algunes característiques que són importants per entendre l'adaptació al medi per part de la societat islàmica medieval. Les condicions climàtiques són les pròpies del clima mediterrani continental extrem. Les temperatures d'hivern i d'estiu són força extremes: així doncs, els mesos centrals de l'hivern la temperatura pot descendir fins a -10°C i els mesos de juliol i agost la temperatura pot arribar a 40°C. A més, durant l'any cal destacar la forta oscil·lació tèrmica entre el dia i la nit. La pluviometria ve condicionada pels obstacles orogràfics que delimiten la depressió geogràfica, evitant l'arribada dels vents humits de la Mediterrània i de l'Atlàntic i accentuant la sequera en el territori. Les precipitacions es concentren en els mesos d'abril-maig i octubre-novembre, cosa que indica que el dèficit interanual de precipitacions és elevat.

Les característiques del medi físic de la depressió geogràfica són suficientment evidents perquè la societat islàmica que s'hi desenvoluparà les conegui i s'hi adapti mitjançant el desplegament de l'aprenentatge cultural i tecnològic.

3. LA RAMADERIA EN EL FAḤS MAŠKĪĠAN

Durant el període islàmic, en el nord-est d'al-Àndalus, la ramaderia era una activitat econòmica àmpliament acceptada per la societat. Aquesta afirmació es presentà i es publicà en les jornades so-

² Els fons de vall i les petites depressions no tenen drenatges naturals. Això accentua la seva salinitat i a més en les estacions més càlides de l'any pot incidir en la proliferació d'infeccions gàstriques.

³ J. BRUFAL, "Ganadería y sal en la configuración del paisaje andalusí leridano". A: S. VILLAR (ed.): *Sal, agricultura y ganadería. La formación de los paisajes rurales en la Edad Media*, Granada, Vessants, 2013, p. 127-150.

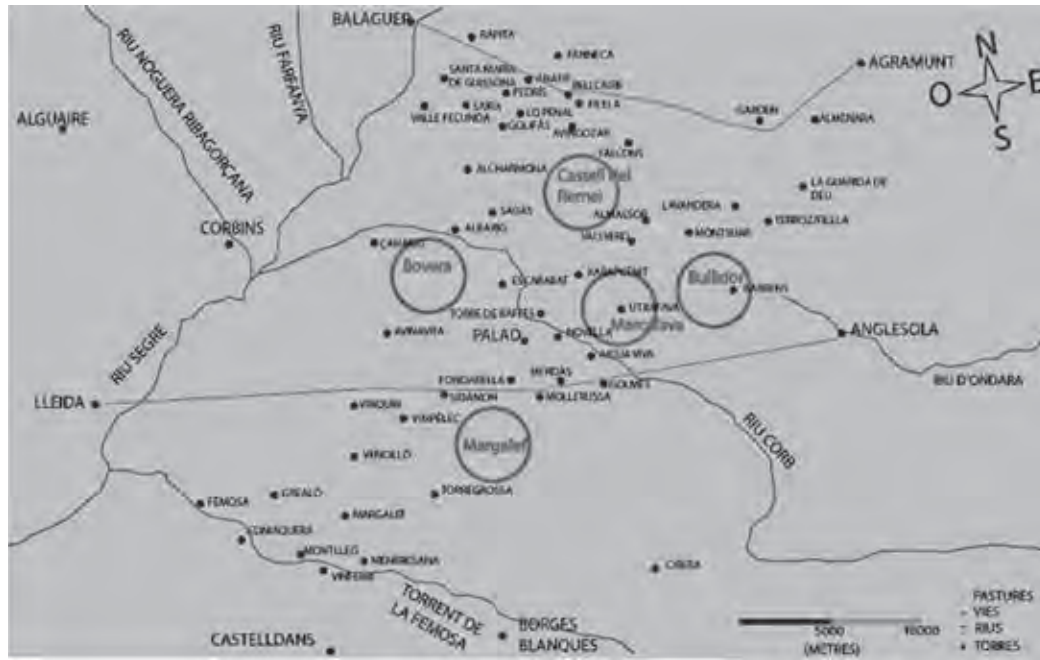

Figura 1.

bre "Sal, agricultura y ganadería: la formación de los paisajes rurales en la Edad Media" celebrades a la Malahá (Granada), com en el llibre publicat recentment sobre la Lleida islàmica. A més, ambdues publicacions desmenteixen les propostes de concentrar l'activitat ramadera en àrees geogràfiques marginals. Aquestes s'identifiquen en pastures d'alta o mitjana muntanya sense tenir en compte que aquestes herbes a l'estiu són fonamentals per alimentar els ramats. Aleshores la pregunta és: a quin tipus de marginalitat es refereixen? Sense cap mena de dubte, el concepte historiogràfic "marginal" és necessari repensar-lo i plantejar de nou el concepte i la seva utilització en l'estudi de les societats històriques (J. Brufal 2011: 436-450).

Els ramats es criaven, es movien i pasturaven en sectors ben diversos del territori. Així doncs, es localitzen assentaments on es practicava la ramaderia a prop de la ciutat de Lleida, mentre que en el *faḥs Maškīḡan* aquests s'instal·laven en àrees on les condicions del medi natural propiciaven aquesta activitat econòmica. En l'estat actual de la investigació no

es té en compte la possibilitat d'afirmar que hi hagin tipologies d'assentaments exclusivament ramaders o agraris, sinó més aviat es defensa que ambdues pràctiques podien conviure en un mateix assentament. No obstant això, en sectors concrets com Barbens i *Marcafava* s'apreciaria un major protagonisme de la ramaderia, però en cap cas s'acceptaria com a pràctica econòmica única.

Concretament, els assentaments de Barbens, *Marcafava*, Margalef, Bovera i el Castell del Remei sobresurten com a sectors on la ramaderia es desenvoluparia amb major intensitat [Figura 1, mapa del *faḥs Maškīḡan* on s'aprecien els espais humits aptes per a la pastura dels ramats]. Aquests comparteixen característiques mediambientals: abundància d'aigua i sòls òptims que afavoreixen tant la regeneració de les pastures durant les estacions seques, com abeurar els ramats. Sobre el terreny, aquests llocs mencionats tenien una extensió condicionada pel relleu.⁶ A *Marcafava* l'extensió de l'àrea practicable per pasturar oscil·laria entre les 400 ha i les 430 ha; en canvi, a Margalef, a vint quilòmetres de *Marca-*

⁴ J. BRUFAL: *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (s. XI-XII)*. Lleida i l'est del districte: Castellldans i el Pla del Mascançà, Lleida, Pagès editors, 2014.

⁵ Anoto que el càlcul de l'extensió d'aquestes àrees humides s'ha realitzat un cop el territori ha sofert grans transformacions com a conseqüència de l'extensió de l'agricultura mecanitzada i industrial.

⁶ Concretament, l'estudi de Balañà afirma que aquest topònim procedeix de les paraules àrabs *marj halaf*. Advertim que les grans transformacions del relleu amb el propòsit d'ampliar la xarxa d'irrigació per a l'agricultura i la ramaderia industrials han modificat substancialment la fisonomia del paisatge històric.

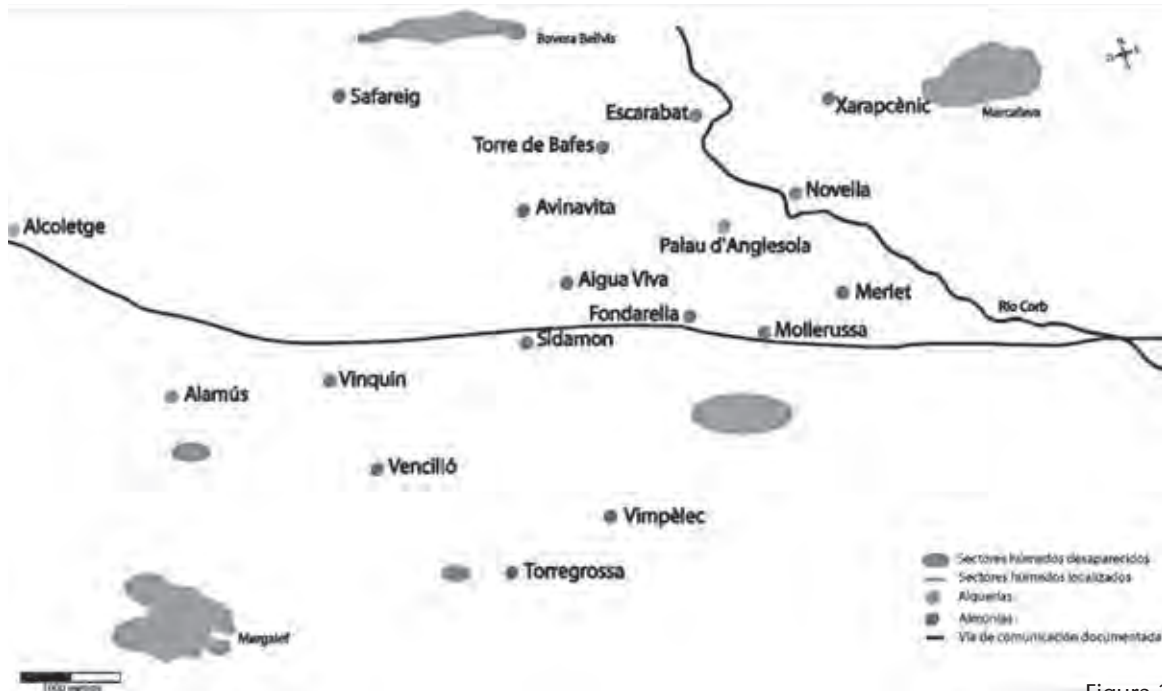

Figura 2.

fava, l'extensió de l'àrea humida es redueix a poc més de 100ha [Figura 2, mapa de la zona d'estudi on destaquen els espais humits i els assentaments islàmics]. A pesar de la diferència en l'extensió entre els estancs naturals, la seva presència en el territori és notable, ja que condiciona l'aposta per l'activitat ramadera. A més, cal mencionar que entre ells s'intercalen petits estanys que en el seu moment també desenvoluparien el seu paper dins de la dinàmica ramadera. Això és ben visible en la figura 2, concretament en l'estany que estava a prop de Mollerussa o els estanys i llacunes (segons informa la toponímia) que sobresortien al sud d'Els Alamús.

El present estudi se centra en l'àrea de Margalef, essent aquesta una de les de màxima activitat ramadera en el territori del *faḥs Maškiġan* [Figura 3, mapa de l'àrea d'estudi]. El topònim *Margalef* és significatiu per al nostre estudi, atès que Pere Balañà el relacionà amb el nom àrab *marj*, que significa pastures (P. Balañà 2002: 81).⁷ Dins dels límits del districte islàmic de Lleida es localitzen altres topònims *Margalef*: el primer en el límit entre els districtes de Lleida i Tortosa, i el segon al nord de Balaguer ubicat dins de la frontera amb el territori comtal. Les tres àrees que comparteixen el mateix nom tenen com a característiques comunes la pre-

sència d'aigua que afavoreix la regeneració de les herbes i l'abeurament del bestiar, i la fàcil obtenció de sals. L'exemple de Margalef pròxim a Balaguer és prou representatiu, ja que en les seves immediacions s'ubica una font d'aigua salada. Així mateix, en les proximitats dels tres Margalef es localitzen carrerades, cosa que és molt interessant per definir l'espai de pastura, perquè aquestes acostumen a rodejar una àrea central. Creiem que aquesta àrea s'usaria per pasturar el ramat, mentre que la carretera conduïa el ramat des de diversos sectors del districte lleidatà, però sense entrar en la zona de les herbes bones.

Relacionat amb el vocable àrab *marj* es localitza en la documentació llatina del repartiment del *hisn* de la Ràpita el nom *morelles*. El fragment del document és el següent "[...] ad ipsam Rapitam que est ante Balagarium [...] alumnia II quas sarraceni vocant morelles" [...] (Bach 1987: 224-225). S'ha considerat que dins de les propietats de les almúnies existeixen les *morelles*, que es relacionen amb una zona extensa de pastures. És doncs una constatació de com la societat islàmica en una àrea àrida com és la de la Ràpita, on l'agricultura difícilment hi és productiva, la producció ramadera es converteix en el pilar econòmic.

⁷ Les imatges de radar i Lidar són una cessió per a ús científic de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya. Aquest al·tipà divideix de nord a sud el districte de Lleida, separant les planures de la Llitera (avui província d'Osca) i la de Lleida.

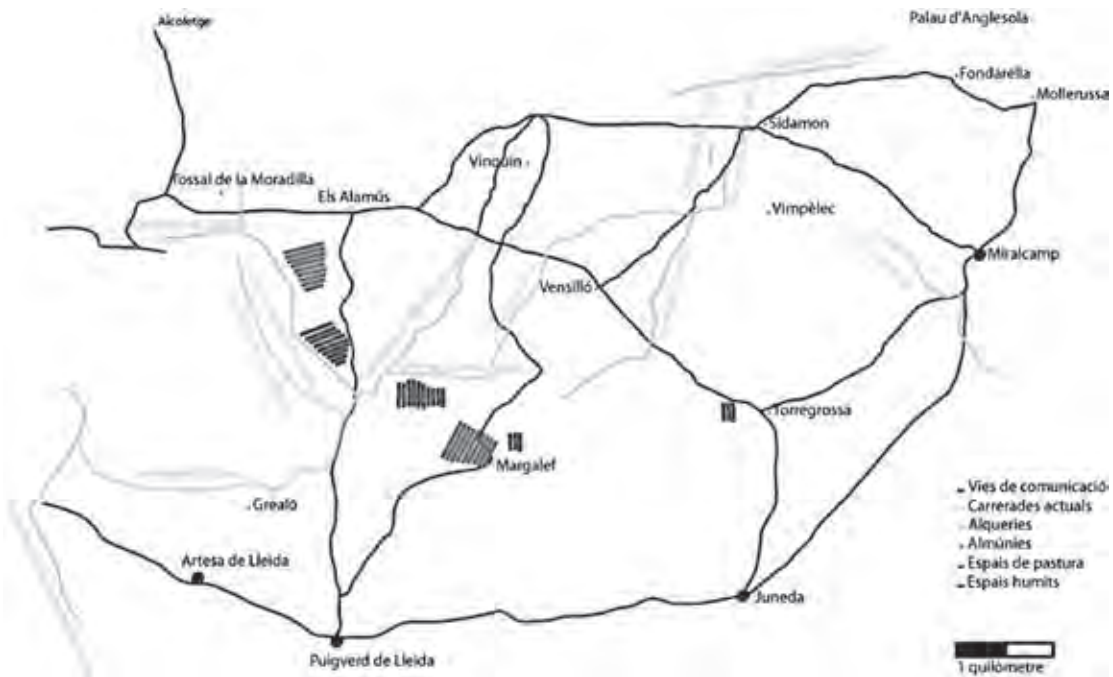

Figura 3.

Els *marj* que citem poden correspondre a terres col·lectives controlades per l'Estat entès com a representant de la *umma*. L'estudi del paisatge de Margalef ha permès localitzar els assentaments islàmics que corresponen amb la tipologia almúnia. Aquests s'instal·laren en les proximitats d'aquest espai humit, però sembla que cap d'elles estava en una situació de "privilegi" respecte d'una altra. Això ens dóna a entendre que Margalef no s'integrava dins del patrimoni de l'almúnia, i en canvi eren terres col·lectives per a l'ús de la comunitat. En el *faḥs Maškīḡan* es localitzen més exemples, com en l'àrea de Barbens i el Castell del Remei. Tot constatant la repetició d'aquesta forma d'ocupar el territori, es dóna cos a la hipòtesi que formulem sobre l'ús de les terres col·lectives.

En canvi, les *morelles* poden correspondre a pastures que formaven part del patrimoni de les almúnies islàmiques. No obstant això, es desconeix si aquestes terres apropiades formaven part del gruix de terres col·lectives controlades per l'Estat o si eren terres *ḥarīm* de les alqueries.

Cal destacar que els ramats, a més de pasturar en els espais humits, també trobaven herbes en els rastolls del cereal de secà o regadiu (Malpica 2013: 35-36). En aquesta pràctica el benefici era retroactiu: mentre que el propietari del ramat obtenia aliment per al seu ramat, el pagès aconseguia fertilitzar les terres amb certa homogeneïtat, quelcom

que d'un altre mode no seria possible. Els pagesos que conreaven parcel·les de regadiu tenien cert interès que els ramats pastuessin durant l'estiu, amb el propòsit d'obtenir adob per a les seves terres. Això no obstant, són altament suggestives les anàlisis de Carmen Trillo respecte a la possibilitat i als efectes de l'entrada dels ramats en espais irrigats. Concretament, afirma que les xarxes hidràuliques es configuraven a partir d'elements fràgils, fet que podria suposar una fàcil destrucció un cop els ramats hi entressin. També posa de manifest les dificultats de moure el ramat entre les xarxes de sèquies i, finalment, la producció continuada del regadiu, que el converteix en vulnerable perquè constantment hi ha fruits i brots que s'estan renovant (Trillo 2004: 80-81).

L'estudi de les carrerades islàmiques segueix sense resoldre's. Sembla que la utilització de les pastures de Margalef en el transcurs de la història és permanent. N'és un bon exemple la quantitat de vies pecuàries en les seves proximitats. La documentació llatina i àrab no aporta dades substancials que permetin datar amb certa exactitud la seva gènesi. Sí, en canvi, hi ha documents llatins baixmedievals i moderns que donen referències molt puntuals d'algunes carrerades. D'aquestes destaquem les carrerades de Torre Rivera, de Moradilla i de Margalef. No obstant això, el corresponent estudi diacrònic d'aquestes segueix sense

tancar-se,⁸ ja que seguim estratificant les carrerades amb l'estudi de la documentació llatina i analitzant les imatges de radar i Lidar.⁹ Tot i així, una via pecuària que recorria el territori passant a prop d'aljubs, estanys, fonts, etc., difícilment canvia el seu recorregut o deixa d'utilitzar-se (Villar 2013: 63).

Així doncs, ens atrevim a destacar les carrerades que unien els principals espais humits del *faḥs Maškīḡan* com les d'ús més pretèrit, incloent, aquí, el període islàmic. D'aquestes destaquem la carrerada de Lleida, la qual sobre el terreny sembla que o bé era la mateixa que la via de comunicació que discorre pel centre del *faḥs Maškīḡan*, o bé era un eix pecuari important que concentrava carrerades menors de l'àrea meridional del Mascañà. De fet, aquesta carrerada era la clau per entendre la presència de ramats en les proximitats de la ciutat de Lleida.

Més enllà de l'espai ramader que estudiem, traslladem breument el focus d'interès en l'altiplà del Sas;¹⁰ Xavier Eritja estudià un petit espai ramader que s'articulava en les proximitats d'una conca endorreica que es denomina la Unilla. Del seu estudi cal destacar en primer lloc com era d'important l'aprofitament dels recursos naturals, sobretot l'aigua per a la supervivència dels grups humans que vivien en l'espai rural. En segon lloc, un cop es localitzaven àrees òptimes, aquestes es transformaven en espais domèstics i d'explotació del paisatge. Així doncs, en l'estany de la Unilla era possible abeurar i pasturar els ramats, i per això es crearen espais de descans per als ramats on les herbes es regeneraven amb certa rapidesa i en les estacions seques s'obtenia aigua mitjançant l'excavació de pous [Figura 4, un dels pous de la Unilla de cronologia indeterminada]. En aquest espai ramader és interessant ressaltar com els assentaments islàmics s'instal·laven en els límits de l'espai de producció i, a més, com les carrerades arribaven fins a ell. És molt suggerent destacar com actualment encara persisteix la carrerada reial que dibuixa un traçat nord-sud (Eritja 1996: 75-90), essent potser una reminiscència d'una carrerada islàmica que comunicava el curs baix del riu Cinca, a la Llitera, amb el nord del districte islàmic de Lleida.

Cal assenyalar que camins principals que avui comuniquen els municipis de l'àrea d'estudi (vegeu figura 3) pogueren usar-se com a via pecuària. Són els exemples dels camins de Margalef i de Puigverd de Lleida. La lectura del paisatge indica que el camí de Margalef s'hauria pogut usar com a carrerada per la seva estratègica situació dins del context de camins de l'àrea d'estudi, essent, a més, una de les vies més pretèrites. En el cas del camí de Puigverd de Lleida, aquest en un primer tram és carrerada de Bell-lloc d'Urgell i després es reconeix com a camí. Aquí es constata com el continuat ús en el transcurs de la història de les vies pot canviar el concepte original pel qual s'idearen.

Els assentaments ramaders disposaven d'*albacars* per controlar el cicle reproductiu i vital del ramat i protegir-lo. Aquestes infraestructures són de construcció molt pobra; habitualment són murs de poca envergadura compostos per maçoneria i poc morter, que s'ubiquen en les immediacions de l'àmbit domèstic de l'assentament islàmic. D'acord amb el gruix del ramat, aquests ocupaven més o menys espai, adaptant-se al terreny i als recursos naturals. Durant les excavacions arqueològiques al jaciment del Tossal de Solibernat (Torres de Segre, Lleida), es localitzà un *albacar* en la vessant septentrional del turó on s'aixecà l'assentament islàmic de tipologia almúnia (González *et alii* 1997: 241-244). La tècnica constructiva d'aquest *albacar* respon al model habitualment utilitzat i que ja hem descrit. La seva utilització degué ser generalitzada, ja que també ens han arribat notícies d'*albacars* a partir de la documentació llatina del context de conquesta del territori islàmic de Lleida: "*Quod vocamus predictam turrin Belchire. Terminatum autem suum alaudum a parte orientis usque in terminode turrin de Affif et in terminio de Terroz quod vocamus Fileles; et terminamos a parte [meridie] in unam turrin destructam ubi unum Pennal abet et crucemin porta de ipso albacar qui ibi fuit*" (Altisent 1993: doc. 92, 92-93).

Aquests dos assentaments rurals s'identifiquen dins de la tipologia almúnia, i la seva ubicació en el territori és força allunyada. Mentre que el *Pennal* s'ubicava en el límit septentrional del *faḥs Maškīḡan*,

⁸ Actualment no estem en condicions d'aportar més dades sobre la composició familiar dels propietaris de les almúnies lleidatanes.

⁹ Probablement sigui tàpia amb barreja d'argila, còdols i baixa quantitat de calç.

¹⁰ Aquest altiplà divideix de nord a sud el districte de Lleida, separant les planures de la Llitera (avui província d'Osca) i la de Lleida.

Figura 4.

el Tossal de Solibernat s'instal·là en el sector meridional del districte lleidatà. Aquesta distància ens dóna a entendre que no es tractava d'un fenomen puntual en una àrea concreta, sinó més aviat d'una forma de criar bestiar. Tampoc hem de perdre la perspectiva de la notable presència de ramat en pràcticament tot el districte lleidatà.

Tal com s'ha descrit en l'apartat de les característiques mediambientals de l'àrea d'estudi, les seques són persistents, fet que comporta un important dèficit hídric en tot el territori. Partint d'aquesta premissa i tenint en compte la mobilitat dels ramats, era necessari crear infraestructures en el territori per abeurar-los. És una mobilitat estacional i a nivell local o regional, el qual és indicatiu de la petitesa dels ramats que circulaven pel territori lleidatà. A més, aquest trànsit sembla que no generaria conflictes amb els agricultors, perquè tant el nombre com el

recorregut reduït ho impedirien.

Amb el propòsit d'abeurar els ramats, en els itineraris es construïren aljubs que recollien l'aigua o bé de la pluja o d'una font [Figura 5, imatge dels aljubs d'Albelda]. Aquest és l'exemple d'Albelda, assentament islàmic dotat en les seves proximitats i dins de l'itinerari de la carrerada d'aljubs que emmagatzemaven aigua pels ramats. Aquests aljubs es construïren excavant-se en la roca sorrenca i es disposaren de tal forma que quedessin connectats entre ells, amb el fi d'emmagatzemar el màxim d'aigua possible i que sempre hi hagués disponibilitat. Sense cap mena de dubte és un exemple d'infraestructura hidràulica dirigida i ideada exclusivament per als ramats.

En les immediacions dels aljubs d'Albelda es detecten en la superfície filades de carreus de pedra que dibuixen una planta quadrada, molt semblant a una torre [Figura 6, possible torre dels aljubs]. La seva disposició en filades a llarg i través és característic de la vall de l'Ebre, on la irregularitat en la cadència entre els carreus a llarg i a través és habitual, i el morter utilitzat per donar consistència a l'estructura és més aviat escàs (Brufal 2013a: 69-72; Curriarán 2008: 266). Aquesta torre ofería aixopluc als pastors i alhora defensava la ruta i els ramats que transitaven per la carrerada. Torres d'aquestes característiques es localitzen en altres àrees del districte islàmic de Lleida, com la torre de Santa Quitèria a Fraga, o en canvi ha perdurat en el temps el seu record gràcies a la toponímia, com el cas de les *burj* de Borges Blanques o Burgebut (Balañà 2002: 70, 75, 80). No obstant això, seguim sense aclarir qui construï aquestes

Figura 5.

Figura 6.

torres i qui gestionà la ruta ramadera. Fins al moment s’afirma que les torres construïdes amb aquesta tècnica són inversions de l’Estat per consolidar el medi rural fronterer. Aquesta edília singular de la vall de l’Ebre vol imitar l’edília del poder Omeia, el llarg i través cordovès. Tot i així, persisteixen alguns dubtes en la datació de les torres, ja que únicament s’han datat a partir de la ceràmica localitzada en les seves proximitats o bé a partir d’excavacions arqueològiques no finalitzades. És necessari analitzar morters i establir totes les tipologies constructives per assegurar el context de construcció de totes les infraestructures defensives islàmiques en el territori lleidatà.

4. L’ORGANITZACIÓ DEL PAISATGE EN EL FAḤS MAŠKĪĠAN: ALMÚNIES I RAMADERIA

Sense cap dubte, la presència d’aigua a la superfície del *faḥs Maškiġan* condicionava la seva ocupació i explotació. Com s’advertia en l’apartat precedent, la salinitat dels sòls és notable en bona part del territori. Això afectava la hidrologia d’aquests espais humits, de tal forma que l’aigua no sempre era apta per a l’ús domèstic i agrari. Aquestes característiques del medi natural incidien directament en la ubicació dels assentaments rurals, fins al punt que no sempre els localitzem immediatament a

prop dels estanys o llacunes, sinó més aviat a una distància prudencial. Aquest és el cas de *Marcafava*, o també conegut per les fonts documentals com *Utxafava*, assentament que s’instal·là a dos quilòmetres de l’àrea humida. Tanmateix, en l’àrea de la *Bovera* de Bellvís els assentaments islàmics s’ubiquen als voltants del riu Corb, probablement induïts per la bona qualitat de l’aigua, ja que eren aigües en moviment, i també per la seva escassetat [Figura 7. Mapa de la ubicació dels assentaments islàmics de la Bovera de Bellvís].

Pascual Madoz ja advertia de la diversitat d’aigües en els seus reculls d’informacions sobre els pobles de la província de Lleida, quan descrivia la geografia dels termes municipals. Concretament, de Torregrossa descriu:

Dos pozos, uno de agua salada que utilizan para lavar, y otro conocido con el nombre de *Pou bo* (pozo bueno), el cual se halla construido, según tradición, desde el tiempo de los moros, ofreciendo la singularidad de tener en su fondo la forma de un aljibe con varios arcos y figuras de piedra [...] se crían algunos pastos para el ganado, denominados de Vilaplana, Vimpelí, Margalef y Pradell (Madoz, 1985: 433).

A Bellvís tenen més dificultats per disposar d’aigua apta per al consum humà: “Hay 2 fuentes de aguas crudas y malas que solo se aprovechan en

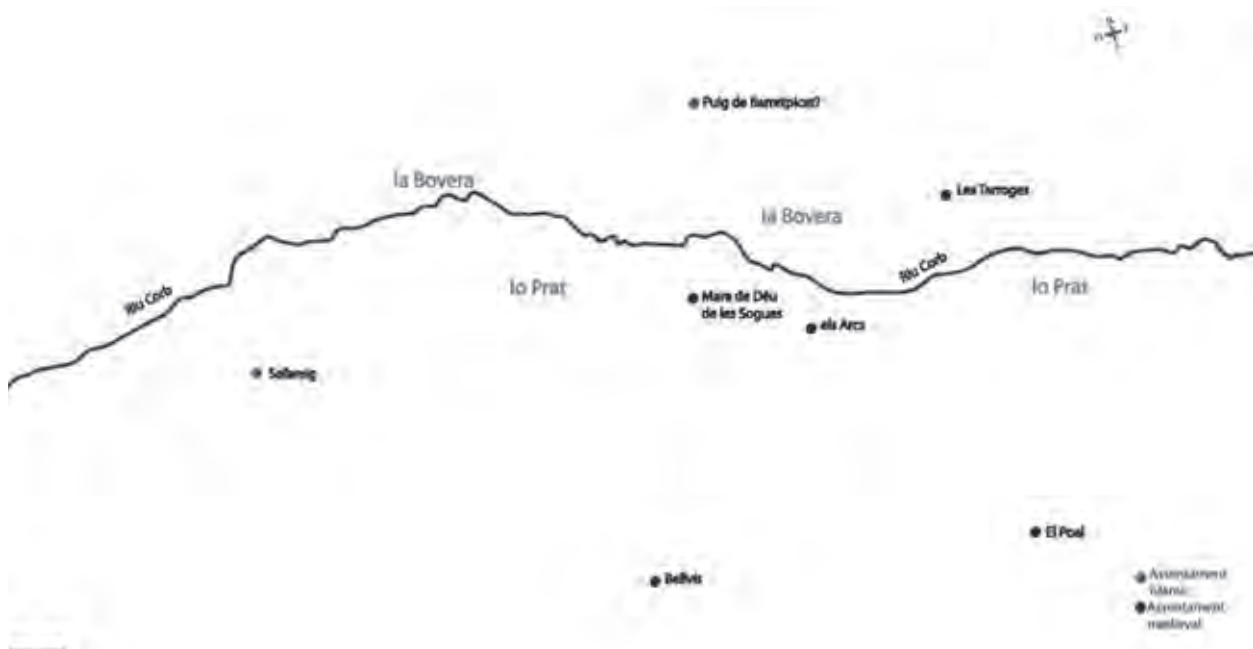

Figura 7.

algunos casos para abrevadero de ganados. Los habitantes se surten para usos domésticos de las balsas, que, aunque muy escasas algunos años, son de buena calidad" (Madoz, 1985: 338).

Aquesta descripció, encara que del segle XIX, és suggerent per a constatar com l'aigua crua, la qual conté sals, s'usa preferentment per al bestiar. Creiem que durant el període islàmic aquesta pràctica ja es realitzava com s'ha anotat en l'apartat precedent quan ens referíem a la font d'aigua salada de

Margalef, a prop de Balaguer. D'aquesta manera es localitzen assentaments islàmics a les proximitats de fonts, pous i estanys d'aigua apta per al consum humà, però al mateix temps, els propietaris de bestiar no perdien de vista l'aigua salada o els espais amb flora que conté índex de sal.

Enllaçant amb el fil argumental del punt precedent, en les rutes ramaderes es construïen aljubs i pous en les zones de descans per als bestiar amb el propòsit de recollir i emmagatzemar l'aigua de la

pluja, de les fonts o de la capa freàtica. No obstant això, en l'àrea d'estudi no hem localitzat infraestructures d'aquestes característiques, encara que no ha de descartar-se que existissin. Potser una primera explicació es degui a la gran transformació de la fisonomia del relleu de l'àrea d'estudi com a conseqüència de l'agricultura industrial del segle XX. També cal valorar la hipòtesi que l'obtenció de l'aigua en el *faḥs Maškīḡan* sigui relativament fàcil, i per tant s'opti per prescindir d'aljubs i pous, mentre que en les àrees més àrides i de secà s'hagin d'enginyar aquestes infraestructures per garantir l'abastament d'aigua per al bestiar.

Sense cap dubte, l'activitat ramadera organitzava el territori des d'una perspectiva econòmica. Les terres destinades a pasturar eren les millors per a aquest ús, com ja hem explicat, cosa que determi-

nava la ubicació dels assentaments i les reparticions de les terres entre els musulmans. Així doncs, aquestes eren col·lectives i controlades per l'Estat per al seu ús comunal. És interessant constatar com aquestes terres no foren sostretes pels propietaris de les almúnies per incorporar-les al seu patrimoni familiar. En canvi, sí que es corrobora com les alqueries rebien una important pressió territorial, veient fins i tot reduït el seu marge d'actuació en el seu entorn paisatgístic. Els propietaris d'almúnies les instal·laven a les proximitats de les alqueries, potser en els límits de les terres *ḥarīm*, que eren gestionades pels veïns de cada alqueria que les tenien assignades (Trillo 2000-2001: 53). Aquesta hipòtesi es fonamenta en l'estudi del paisatge de l'àrea de la fortificació i l'alqueria de Castellldans i de l'alqueria del Palau d'Anglesola. En aquests dos observatoris es consta-

ta el que veníem afirmant: al voltant de l'alqueria s'instal·len almúnies que prenen com a propietat una important quantitat de terreny, impeding que l'alqueria pogués créixer o disposar de més terres per al seu ús agropecuari. Al Palau d'Anglesola [Figura 8, mapa amb l'esquema del territori de l'alqueria del Palau d'Anglesola i la disposició circular de les almúnies] és molt evident la pressió de les almúnies sobre l'alqueria esmentada, deixant-la pràcticament

ofegada i limitada des d'una perspectiva territorial. Segurament el marge de territori de l'alqueria que no s'integra dins el domini de l'almúnia fou el que tenia propietari i potser eren terres *ḥarīm*. A Castell-dans la pressió no és tan aclaparadora, encara que l'esquema és similar perquè les almúnies s'instal·len al voltant de l'alqueria limitant-la principalment per la seva vessant meridional. Aquí cal indicar, a diferència del Palau d'Anglesola, que el terreny és de

Figura 9.

secà i l'aigua escasseja. Aquesta es troba únicament al subsòl i per extreure-la és necessari excavar pous. El factor mediambiental és determinant per entendre'n també la ubicació i el baix nombre d'assentaments rurals islàmics a Castell-dans [Figura 9. Mapa de l'àrea de Castell-dans].

La tipologia d'assentaments almúnia data des del segle X, trobant-les ja com un model d'ocupació del territori consolidat. El propietari d'una almúnia és un patriarca i la seva família:¹¹ poden residir o bé a la ciutat –en aquest cas Lleida, i tenir propietats tant al nucli urbà com al rural (s'entén l'almúnia i altres terres), “*illas casas in Lerida de Avinchona Alfadu [...] cum omni tenedone, et pertinenciis earum que sibi pertinent vel pertinere debent in omnibus locis*” (Sarobe 1998: doc. 23, 113)– com en el medi rural, refugiats

a la torre de l'almúnia, com fou el cas del musulmà Avinaçalon, que posseïa les terres de Vencillón (Huesca) i Vensilló (Lleida), a més de terres a l'horta urbana lleidatana de Fontanet (Sarobe 1998: doc. 52, 142).

L'almúnia patrimonialitza el territori a favor de famílies islàmiques amb certa projecció sobre el territori i en l'escala social localitzades en l'elit islàmica lleidatana (Brufal 2013b: 274-290). Xavier Eritja planteja així la transmissió del patrimoni de l'almúnia: “no constituïen patrimonis hereditaris com els seus homòlegs feudals, sinó que, més aviat, correspondrien a assignacions temporals” (Eritja 1998: 36). Aquesta afirmació se sustenta en el següent fragment de document llatí: “*turris davin Pelach que fuit damnalçdeb de llerda*” (Gras 1911: 142-145).

Tot i això, es considera que l'almúnia s'incorpora en un conjunt patrimonial més extens que inclou, com s'ha esmentat, cases i propietats en les hortes de la ciutat de Lleida. D'aquesta manera considerem que la transmissió es realitzaria o bé a través de l'herència o bé en forma de donacions.

L'extensió d'una almúnia és considerable, tot i sabent que pot variar la seva mida segons la posició en el territori. Això no obstant, és gairebé norma general que en el seu interior es trobin terres "*eremum et condirectum alodios laboratos et eremos et cum pratis vel pascuis*" (Sarobe 1998: doc. 104, 210-211). Aquesta cita s'extreu del repartiment de l'almúnia de Vensilló, una de les més grans del *faḥs Maškīḡan*, a més de desenvolupar un major protagonisme en la configuració del paisatge islàmic. Així doncs, són ben visibles els límits fossilitzats en el paisatge d'aquesta almúnia i ben delimitats per les vies pecuàries de Margalef i del Pla. A més, aquestes vies prossegueixen cap al nord-est i sud-oest amb noms diferents com a conseqüència del seu ús al llarg de la història. D'aquesta manera cap al nord-est la via principal es divideix en dos carrerades, la de les Forques i la del Tossal, mentre que pel sud-oest la carrerada de Margalef s'uneix en el mateix encreuament amb tres més, Bell-lloc d'Urgell, Moradilla i Torre Ribera.

El cas de Vensilló és el més singular de l'àrea d'estudi (vegeu figura 3), encara que l'almúnia de Vim-pèlec també ve delimitada per les carrerades de les Forques (que té el seu punt de partida a Vensilló), i la Real. A Vinquin es repeteix el mateix model d'organització del paisatge: l'assentament ben delimitat per dues vies pecuàries –la de Bell-lloc i el camí de Margalef–, que podem interpretar com a eix de trànsit per al bestiar, ja que el seu traçat ve del centre de Margalef dirigint-se cap a Vinquin.

El patrimoni de les almúnies lleidatanes era bastant heterogeni. Ja hem vist que les seves propietats eren pastures i terres treballades o sense llaurar. També és habitual que una almúnia tingués terres en "*regani et I almut per ortum et II fanecas per terz per honorem sechani*" (Sarobe 1997: 12). A l'àrea coneguda per les fonts llatines com el *Segriano*, les almúnies tenien una petita porció de terres

de regadiu i una extensa propietat de secà. Aquest es considera el model organitzatiu de les terres, a més de les proporcions entre les terres de regadiu i de secà. Sense cap dubte, en aquestes últimes la ramaderia desenvolupava la seva principal tasca de pasturatge i alhora la d'adobar les terres, tot i que no es descarta el mateix procés en les terres de regadiu. A l'almúnia de Matxerri, a Castellldans, es constata com en les proximitats dels pous hi havia petites parcel·les de regadiu. La vall de Matxerri (un barranc) s'organitzava com espai de secà on es conreava cereal o es destinava a pastures (Brufal 2013a: 277-279).

Respecte de l'àmbit domèstic de les almúnies, escasses són les informacions arqueològiques. Es diferencien dos àmbits: el defensiu i el domèstic, i el productiu. Arran de les excavacions del Tossal de Solibernat, es donaren a conèixer les dues divisions de l'àrea residencial de l'almúnia. En aquest cas, l'almúnia era de mida reduïda i els materials de construcció reberen un tractament bastant simple. Així doncs, a Solibernat s'edificà a l'extrem oriental de la residència una petita torre de base quadrada pujada per pedres de maçoneria i tàpia.¹² [Figura 10. Torre del Tossal de Solibernat] A continuació i en forma ovalada i articulat per un pati interior, s'edificaren petits magatzems per als seus productes.

Figura 10.

¹¹ Actualment no estem en condicions d'aportar més dades sobre la composició familiar dels propietaris de les almúnies lleidatanes.

¹² Probablement sigui tàpia amb barreja d'argila, còdols i baixa quantitat de calç.

Sense cap dubte, l'almúnia respon a la perfecció a les necessitats de la societat rural islàmica de frontera al districte lleidatà: defensar-se dels assalts de combatents dels comtats catalans, emmagatzemar la producció i la religió, tot i que en aquest cas no hi ha dades arqueològiques al respecte. Si ens traslladem a l'almúnia d'Avinyana, aquesta encara no ha estat excavada, però cal destacar la mida i la construcció de la torre de defensa [Figura 11. Imatge de la torre de l'almúnia d'Avinyana]. En aquest cas, la torre s'edifica a partir de grans carreus disposats en les filades a llarg i través, però la seva cadència és irregular i el morter de calç es distingeix entre les peces per la seva finor (no més d'1 cm de gruix). El treball de pedra picada en els carreus és excel·lent, dada que s'ha d'interpretar que qui finançà aquesta torre d'almúnia era un personatge destacat de l'oligarquia lleidatana. El nom *Avinyana* s'associa al general almoràvit Ibn Ganiya, que durant els anys 30 i 40 del segle XII governà des de València el sector oriental d'al-Àndalus. Desconeixem si aquesta torre l'ordenà construir Ibn Ganiya o si ja s'edificà abans de la seva victòria de Fraga el 1134 davant el rei Alfons I el Bataller. No obstant això, és suggerent la imitació de l'edifici del poder, ben establerta pels omeies, la qual a la Vall de l'Ebre s'imità establint pràcticament un model propi de construir durant el període islàmic.

Sense cap dubte, les almúnies són un símbol del poder de les elits islàmiques. La seva possessió és sinònim d'identificació amb l'estrat superior de la societat. A més, el seu model productiu és altament eficient, d'aquí la seva extensió, la seva ubicació en el territori i les divisions de les terres segons l'ús productiu que se'ls pot destinar. La ramaderia és una activitat econòmica que té una especial repercussió no exclusivament en la configuració del paisatge, sinó també en la definició de les almúnies.

5. CONCLUSIONS

L'estudi de Margalef és un reflex de l'ocupació i explotació del territori en el *fahs Maškiġan*. El medi natural condiona la instal·lació dels assentaments islàmics en l'àmbit rural lleidatà. Aquest posa a prova els coneixements tècnics adquirits per la civilització islàmica que colonitza l'est de la Vall de l'Ebre. Sense cap dubte, sense els coneixements tècnics i la seva implantació en el paisatge, difícilment s'hagués de-

Figura 11.

envolupat tal tipologia d'ocupació i explotació de les zones més planes del districte islàmic de Lleida.

Així doncs, la tecnologia permeté adaptar als grups humans que es van traslladar al camp, o bé permetre als que ja vivien allí, sobreviure davant un medi no sempre fàcil al qual adaptar-se i a la vegada donar resposta a les noves necessitats culturals de l'Islam.

Davant d'aquesta conjuntura, l'almúnia és un tipus d'assentament rural islàmic que s'estén amb certa rapidesa a tota la Vall de l'Ebre. Concretament, en el districte lleidatà, les almúnies colonitzen l'espai rural fins al punt d'ofegar la capacitat de creixement de les viles rurals islàmiques, també conegudes com alqueries. Potser una explicació davant d'aquest fenomen que es consolida al segle X sigui l'alt component *muladí* a l'elit social lleidatana. Encara que les fonts donen per fet que les grans famílies *muladíes* com els Banū Qasī desapareixen del poder amb el Califat Omeia de Còrdova, creiem que les comunitats urbanes i rurals de tota la Vall de l'Ebre mantenen una alta composició de grups de *muladíes* altament arrelats al seu territori.

L'almúnia és una forma de representació de poder i identitat social. Famílies urbanes adquireixen propietats rurals que les converteixen en almúnies i famílies de clara adscripció rural com els Avinaçalon consoliden la seva cota de poder en l'espai on ells tenen les seves arrels. No obstant això, és des de la ciutat islàmica que s'organitza el paisatge i és en aquest context que s'ha d'entendre el fenomen de les almúnies: clara hegemonia de les oligarquies urbanes sobre el territori que organitzen i dirigeixen. El districte islàmic de Lleida és bàsicament urbà, atès

que Lleida és la capital i la segueixen importants ciutats com Balaguer, Fraga i Monzón. A més, des de les capitalitats s'entreteixeixen importants fortalises que donen cohesió al territori, destacant, entre d'altres, Castellldans, Mequinensa, Corbins, Tamarit, Alguaire i Barbens.

Les almúnies són grans propietats que es distribuïen entre diferents activitats econòmiques d'acord amb les capacitats del medi natural. Hem estudiat el cas de Margalef, una àrea situada al sud del *faḥs Maškīḡan*, on es constata la ramaderia com a principal activitat econòmica i com aquesta genera una sèrie de necessitats d'acord amb la seva idiosincràsia: logística i adaptació del paisatge. Sense cap dubte la ramaderia tenia un paper destacat als mercats urbans, ja que tant la carn com la llana i la pell eren ben rebudes a les carnisseries, adoberies i pelleteries de les ciutats, destacant la de Lleida. El mercat de la pell era, doncs, una activitat econòmica dinamitzadora que tenia una forta empremta en el territori i a més generava una important activitat comercial, tant a nivell local com regional.

Les almúnies com a sistema productiu són altament eficients perquè concentren un important patrimoni que alberga des de terres, aigua, vies de comunicació i zona residencial. Aquesta tipologia d'assentament permet colonitzar i intensificar l'explotació del medi rural lleidatà ocupant les terres col·lectives de l'Estat. Sens dubte, aquesta pràctica danyà la projecció de les viles islàmiques sobre el territori, però també, com hem esmentat, es densificà la colonització. Per això la conquesta resultà més lenta en el *faḥs Maškīḡan* i, gràcies a la producció de cereals, carn, pell i altres productes de la societat islàmica, sobrevisqué a la pressió de la frontera i es mantingué ben cohesionada com a col·lectiu.

6. BIBLIOGRAFIA

ALTISENT, A.: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet (Anys 960-1177)*, Barcelona, Abadia de Poblet, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 1993.

BACH, A., "Els documents del priorat de Santa Maria de Gualter de l'Arxiu Episcopal de Solsona (segles XI-XIII)", *Urgellia*, VIII (1987), p. 211-269.

BALANÀ, P.: *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Barcelona, R. Dalmau Editor, 2002.

BRUFAL, J., "Rural Muslim Lleida. Marginalisation or Integration?", *Early Medieval Europe*, 19/4 (2011), p. 436-450.

BRUFAL, J., "Identificación y sistematización de las técnicas constructivas andalusíes en el distrito de Lleida", *Nuevas investigaciones de jóvenes medievalistas*, Murcia, EDITUM, 2013a, p. 69-80.

BRUFAL, J.: *El món rural i urbà en la Lleida islàmica (s. XI-XII). Lleida i l'est del districte: Castellldans i el pla del Mascançà*, Lleida, Pagès editors, 2013b.

ERITJA, X., "Hàbitat i espai ramader a la regió de Lleida (s. XII)", *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, 1996, p. 75-90.

ERITJA, X.: *De l'Almunia a la Turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Lleida, Edicions de la Universitat de Lleida, 1998.

GRAS, R.: *La Paeria de Lleida. Organització municipal (1149-1707)*, Lleida, Ajuntament de Lleida, 1988.

GONZÁLEZ, J. R. [et al.], "Jaciment del Tossal de Solibernat", *Catalunya Romànica*, XXIV (1997), p. 241-244.

GURRIARÁN, P., "Una arquitectura para el Califato: poder y construcción en al-Andalus durante el siglo X", *Anales de Arqueología Cordovesa*, 19 (2008), p. 261-276.

MADOZ, P., "Torregrossa", *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó*, Barcelona, Curial, 1985, p. 433. [MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1845.]

MADOZ, P., "Bellvís", *Artículos sobre el Principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del regne d'Aragó*, Barcelona, Curial, 1985, p. 338. [MADOZ, P.: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1845.]

MALPICA, A., "Organización del territorio y estructuras económicas en la frontera nororiental del reino de Granada". A: VILLAR, S. (ed.): *Sal, agricultura y ganadería. La formación de los paisajes rurales en la Edad Media*, Granada, Universidad de Granada, 2013, p. 21-41.

SAROBÉ, R.: *Els molins dels templers al Segrià al segle XII. Estudi a través dels seus documents*, Tesina de Llicenciatura, Universitat de Barcelona, Barcelona, 1997.

SAROBÉ, R.: *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Barcelona, Fundació Noguera, 1998.

TRILLO, C., "El mundo rural nazarí: una evolución a partir de al-Andalus", *Studia Historica. Historia Medieval*, 18-19 (2000-2001), p. 123-161.

TRILLO, C.: *Agua, tierra y hombres en al-Andalus. La dimensión agrícola del mundo nazarí*, Granada, Ajbar Colección de Historia, 2004.

VILLAR, S., "El Quempe habitado y explotado: alquerías y recursos naturales en época andalusí".

A: VILLAR, S. (ed.): *Sal, agricultura y ganadería. La formación de los paisajes rurales en la Edad Media*, Granada, Universidad de Granada, 2013, p. 45-70.